

Joanna Wawrzak
Starostwo Powiatowe w Lipsku

Spółeczne i ekonomiczne aspekty rozwoju turystyki w powiecie lipskim

Charakterystyka obszaru badań

Powiat lipski zajmuje południowo-wschodnią część województwa mazowieckiego. Jest jednym z najmniejszych powiatów w tym regionie (747,58 km²). W jego skład wchodzi sześć gmin: Chotcza, Ciepielów, Lipsko, Rzecznów, Sienno i Solec nad Wisłą. Sieć drogowa powiatu jest oparta o dwie arterie komunikacyjne: drogę krajową 79 i drogę wojewódzką 747. Do nich nawiązują połączenia lokalne. Najbliższa linia kolejowa oddalona jest od Lipska o 40 km, a port lotniczy w Warszawie o 130 km.

Na terenie powiatu lipskiego znajduje się 35 obiektów wpisanych do Centralnego Rejestru Decyzji Konserwatora Zabytków oraz 1227 obiektów wpisanych do ewidencji gminnych. Są to głównie budowle sakralne, chłopskie chaty i zagrody oraz zespoły dworskie, w tym ruiny zamku królewskiego, wykupionego w 1325 r. od bożogrobców miechowskich przez Władysława Łokietka (Wyrobisz 2001, *Centralny Rejestr...*1999, *Gminna ewidencja zabytków* 2005). Ponadto na tym obszarze odkryto 168 stanowisk archeologicznych (*Archeologiczne Zdjęcie Polski*). Do najciekawszych należą: ośrodek hutnictwa świętokrzyskiego (Jawor Sołecki-Gardzienice) – z okresu późnolateńskiego – starszy o 100 lat od eksponowanego w okolicach Nowej Słupi (Bielenin 1960, Hensel 1969, Dylikowa 1973) oraz trzynasto-

wieczne grodzisko w Gniazdkowie (Lechowicz 1989). Do przyrodniczych walorów turystycznych należą: Małopolski Przełom Wisły (wpisany do programu międzynarodowego Natura 2000), obszary krajobrazu chronionego „Solec nad Wisłą” i „Dolina Zwolenki”, rezerwat „Sadkowice” oraz parki wiejskie ze starodrzewem.

Analiza materiałów GUS i danych z zestawień powierzchni klasoużytków dla obrębów geodezyjnych jednostek ewidencyjnych pozwala stwierdzić, że w okresie 1988-2004 nastąpiły widoczne zmiany w strukturze użytkowania ziemi. Polegają one m.in. na zwiększeniu powierzchni lasów z 12380 ha w 1988 r. do 13952 ha w 2004 r. (*Rocznik... 1989, Zestawienie powierzchni klasoużytków 2004*). Największe zmiany w użytkowaniu ziemi nastąpiły na ziemiach V i VI klasy bonitacyjnej gruntu. Zmierzają one w kierunku regeneracji terenu i przywrócenia krajobrazu, który dominował tu pierwotnie (Wawrzak 2003).

Prognozy rozwoju

Kwestię dalszych, oczekiwanych procesów przemian można rozpatrywać przez pryzmat strategii rozwoju województwa mazowieckiego (*Strategia... 2000*). W jej świetle scenariusz dziejów powiatu lipskiego w dużym stopniu warunkowany będzie:

- obiektywnie występującymi megatrendami rozwoju gospodarki i społeczeństwa jak: cywilizacja informacyjna, globalizacja, dynamiczny przyrost innowacji oraz ponadnarodowe procesy integracyjne,
- tendencjami makroekonomicznymi, w tym kształtowaniem się relacji w województwie mazowieckim pomiędzy metropolią a prowincją,
- realizacją kierunków przyjętych w rządowych długo- i średniookresowych strategiach rozwoju kraju oraz w koncepcji polityki przestrzennego zagospodarowania kraju i województwa.

W zależności od tempa integracji z Unią Europejską oraz konkurencyjności gospodarki możliwe są trzy scenariusze nadchodzących lat:

- policentrycznego zrównoważonego rozwoju województwa. W warunkach szybkiej, pomyślnej integracji Polski z Unią Europejską i gospodarką światową cały region rozwijałby się mniej więcej w jednakowym tempie, nastąpiłaby poprawa warunków życia mieszkańców całego Mazowsza. Obszary dotąd najslabiej rozwinięte i dotknięte recesją, dzięki restrukturyzacji i poprawie konkurencyjności swoich gospodarek, napływowi środków pomocowych (krajowych i zagranicznych) i odpływowi zbędnej siły roboczej do Warszawy, innych miast regionu i za granicę, zanotowałyby rozwój,
- w warunkach powolnej lub niekorzystnej integracji Polski z UE i gospodarką światową możliwe jest zaistnienie scenariusza spolaryzowanego niezrównoważonego rozwoju województwa mazowieckiego, czyli bogacenia się i żywiołowego wzrostu tylko aglomeracji warszawskiej. Reszta regionu, w tym

powiat lipski znajdowałaby się w stagnacji lub regresie. Jedyną możliwością poprawy losu byłaby przeprowadzka do Warszawy (emigracja do innych miast regionu byłaby nieopłacalna) lub za granicę,

– scenariusz peryferyzacji Mazowsza w przestrzeni europejskiej. Jeśli gospodarka regionu przegra walkę konkurencyjną na rynkach międzynarodowych i krajowym przestanie się rozrastać i rozwijać. Nastąpi recesja gospodarki warszawskiej i jej bezpośredniego zaplecza, czyli województwa, a wraz z nią stagnacja lub pogarszanie się dochodów i warunków życia w całym regionie.

Należy podkreślić, że nawet najbardziej optymistyczna wersja policentrycznego zrównoważonego rozwoju, przewiduje wyludnianie się powiatu lipskiego.

Podejmowane od 2000 r. działania dotyczące budowania spójności społeczno-gospodarczej województwa mazowieckiego nie zmniejszyły dysproporcji rozwojowych w regionie. W dalszym ciągu pogłębiają się różnice, w omawianym zakresie, pomiędzy stolicą a resztą województwa. W chwili obecnej obszary peryferyjne zagrożone są degradacją społeczno-gospodarczą (*Założenia aktualizacji strategii* 2005). W związku z tym, w zaktualizowanej Strategii, uwzględniono działania na rzecz aktywizacji i modernizacji obszarów pozametropolitalnych w celu likwidacji zapóźnień cywilizacyjnych i poprawy warunków życia ludności, w tym: tworzenie pozarolniczych miejsc pracy, doskonalenie kadr dla potrzeb turystyki, wspieranie wydawania folderów i przewodników turystycznych, budowanie systemu informacji turystycznej, koordynację i wsparcie marketingu i promocji na poziomie lokalnym (*Założenia aktualizacji strategii* 2005).

Przemiany społeczno-ekonomiczne w powiecie lipskim

Sieć osadniczą powiatu lipskiego tworzą 202 niewielkie, rozproszone miejscowości wiejskie oraz jedno miasto – Lipsko (*Powiaty w Polsce* 2005). Chociaż nominalnie liczba osad od wielu lat utrzymuje się bez zmian, to szybkie starzenie się społeczeństwa i ujemne saldo migracji prowadzą do praktycznej likwidacji niektórych miejscowości, np. Kazimierówki w gminie Solec nad Wisłą.

Obszar badań cechuje niski stopień urbanizacji. Aktualnie spośród 37472 mieszkańców tylko 15,7% (5895 osób) mieszka w mieście. Średnia gęstość zaludnienia jest ponad dwukrotnie niższa od krajowej (50,1 osób/km²). Mała liczba ludności i powierzchni zurbanizowanych oraz tradycyjne rolnictwo przyczyniły się do zachowania walorów środowiska przyrodniczego.

Według symulacji opracowanej przez GUS na lata 1998-2030 ludność powiatu lipskiego zmaleje o 21,5%, w tym ludność wiejska o 28,8% (*Prognoza...* 2000). Tendencja spadkowa utrzymywać się będzie do końca rozpatrywanego okresu. Na podstawie roczników statystycznych można stwierdzić, że spadek liczby ludności w powiecie będzie prawdopodobnie większy niż założono, gdyż już w 2005 r., w stosunku do 1998 r., wyniósł on 11,1%. Największe obniżenie liczby ludności od-

notowano w gminach nadwiślańskich: Solec nad Wisłą (15,3%) i Chotcza (12,2%). Miała na to wpływ zmiana w podziale terytorialnym kraju, polegająca na wyłączeniu fragmentu gminy Solec nad Wisłą i przyłączeniu go do powiatu opolskiego w województwie lubelskim, ujemne saldo migracji wewnętrznych i zagranicznych na pobyt stały osiągające poziom -3,67 na 1000 ludności oraz ubytek naturalny na poziomie -5,34 na 1000 ludności (*Rocznik... 2005, Powiaty w Polsce 2005*).

W prognozie ludności powiatu lipskiego przewidywano powolny, ale stały wzrost ludności miejskiej, którą dla tego rejonu są mieszkańcy Lipska. Porównanie danych dla lat 1997-2005 prowadzi do wniosku, że założenie nie sprawdziło się, gdyż liczba mieszczan sukcesywnie spadała: 1997 r. – 6719 osób (maksymalna liczba ludności od momentu lokacji Lipska), 2002 r. – 6066 osób, 2005 r. – 5895 osób (Wawrzak 2003, *Ludność... 2003, Prognoza... 2000*). Rzeczywisty odpływ ludności z terenu powiatu jest dodatkowo zwiększony przez wyjazdy w poszukiwaniu pracy, bez wymeldowywania się, co stanowi nagminną praktykę.

W 2002 r. struktura wykształcenia ludności powiatu lipskiego w wieku 13 lat i więcej była zbliżona do średniej krajowej w grupach osób o wykształceniu policealnym i zawodowym. W stosunku do wojewódzkiej struktury wykształcenia rodzin użytkujących gospodarstwo rolne powyżej 1 ha, społeczeństwo powiatu charakteryzowało się wyższym udziałem osób z wykształceniem wyższym (5,7% wobec 4,7% w województwie mazowieckim) i policealnym (3,1% wobec 2% w województwie mazowieckim). Wskaźnik dla grupy z wykształceniem podstawowym i niższym (47,2%) był porównywalny do parametru województwa mazowieckiego (47,3%) (*Ludność... 2003, Raport z wyników... 2003*).

Na badanym obszarze występuje bardzo niekorzystna struktura zatrudnienia. W 2004 r. wśród 13 240 pracujących, aż 74,8% pracowało w rolnictwie i leśnictwie, a tylko 20% w usługach rynkowych i nierynkowych. Wskaźnik pracujących w rolnictwie wielokrotnie przekroczył średnią wojewódzką (20,2%) czy starych krajów UE (5,4%) (*Rocznik... 2005, Powiaty w Polsce 2005*).

Stopa bezrobocia rejestrowanego w powiecie w 2004 r. wynosiła 19,3% i zbliżona była do średniej krajowej (19,0%), ale znacznie przewyższała wskaźnik dla województwa mazowieckiego (14,7%). Największą grupę tworzyły osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym (40,9%) oraz z wykształceniem gimnazjalnym i niższym (25,4%). Większość bezrobotnych to ludzie młodzi, do 34 roku życia (58,2%), w tym mieszkańcy wsi (84%). Ponad połowa bezrobotnych (58,4%) pozostawała bez pracy przez okres dłuższy niż 24 miesiące (*Powiaty w Polsce 2005*).

Koszty transformacji ustrojowej poniosły głównie trzy duże grupy ludności: ludzie pracy najemnej, rolnicy i bezrobotni. W latach 1990-1999 realne dochody z pracy w rolnictwie indywidualnym obniżyły się aż o 35% (Kabaj 2000). Relacja pomiędzy przeciętnym dochodem rozporządzalnym wiejskich gospodarstw domowych do dochodów przeciętnych ogółu gospodarstw w kraju obniżyła się z 85,4% w 1995 r. do 70,2% w 1998 r. (*Rozwój obszarów wiejskich 2000*). Po wejściu Polski do UE i wprowadzeniu dopłat nastąpił niewielki wzrost parytetu. W 2005 r. osiągnął

on pułap 79,6%. Na podstawie relacji pomiędzy przeciętnym miesięcznym wynagrodzeniem brutto uzyskiwanym w powiecie lipskim i w Polsce (73,3%) czy województwie mazowieckim (57,0%) można założyć, że parytet dochodów zamieszkujących powiat rolników jest znacznie niższy od przyjętego dla kraju (*Rocznik...* 2005).

Wstępujące w Polsce istotne różnice w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego między wsią a miastem znajdują swe odzwierciedlenie w rozmieszczeniu ubóstwa. Częściej w ubóstwie żyją rodziny na wsi oraz w małych miasteczkach. Rzadziej biedą dotknięci są mieszkańcy dużych aglomeracji miejskich. W 2004 r. w skrajnym ubóstwie żyło na wsi 18,5% osób, a w miastach około 8% osób. Jako przyczyny trudnej sytuacji materialnej wskazywane były: zbyt niskie dochody uzyskiwane z tytułu pracy czy też pobieranych rent lub emerytur, wysokie koszty utrzymania mieszkania, brak możliwości dodatkowych zarobków, brak pracy oraz długotrwała choroba lub inwalidztwo w rodzinie. Przy czym, w przypadku gospodarstw wiejskich jako powód złej sytuacji najczęściej wymieniano bezrobocie lub brak możliwości dodatkowych zarobków (*Sytuacja gospodarstw domowych w 2004 r.*). W tej sytuacji ważnym staje się podejmowanie przez rodziny chłopskie pracy dodatkowej lub działalności gospodarczej na własny rachunek, np. w agroturystyce. Podstawą uruchomienia takiej działalności mogłyby stać się zaadaptowane, nieużytkowane powierzchnie budynków gospodarczych.

W 2002 r. około 72% gospodarstw rolnych w Polsce prowadziło działalność rolniczą na niewielką skalę. Cechowała je mała intensywność produkcji i niski stopień mechanizacji. Część z nich (około 13%) uzupełniała swoje dochody działalnością pozarolniczą. Jej zakres był bardzo różnorodny i obejmował nie tylko ubojnię zwierząt, przerób drewna, rybołówstwo śródlądowe czy drobny handel targowiskowy, ale również takie formy jak prowadzenie agencji turystycznych i pól campingowych, świadczenie usług środkami transportu wodnego, organizowanie i prowadzenie kursów językowych itd. Dla większości z nich dochody płynące z dodatkowej pracy stanowiły ważną pozycję w budżecie. Tylko około 9% gospodarstw rolnych spośród prowadzących działalność pozarolniczą nie zdołało wypracować zysku (Józwiak 2003).

Baza noclegowa w powiecie lipskim i jej wykorzystanie w latach w 2003-2006

Powiat lipski leży poza głównymi biegunami rozwoju w województwie czy kraju. Ma to istotny wpływ na wiele dziedzin życia społecznego i gospodarczego, w tym na infrastrukturę turystyczną. Baza noclegowa w powiecie jest bardzo skromna. W 2003 r. ograniczała się do 60 sezonowych miejsc noclegowych, zgrupowanych w dwóch ośrodku wypoczynkowych w Solcu nad Wisłą. Domki kempingowe oferowały nominalnie 3760 noclegów. Wykorzystano je zaledwie w 15,9%. W 2004 r.

liczba miejsc noclegowych wzrosła do 98. Z zakwaterowania skorzystało 1766 osób, którym udzielono 6044 noclegów (Werner 2004, *Rocznik...* 2005). W 2005 r. dotychczasowa baza noclegowa poszerzyła się o nowy obiekt – całoroczne szkolne schronisko młodzieżowe, założone przez Starostwo Powiatowe w Lipsku, w byłym internacie Zespołu Szkół Ponadgimnazjalnych w Solcu nad Wisłą. Od 1 maja 2005 r. do 31 sierpnia 2006 r. z usług placówki skorzystało 2487 osób (w tym 82 cudzoziemców – obywatele Węgier, Niemiec i Belgii), którym udzielono 6276 noclegów. Ofertę noclegową wykorzystano w 32,7% (w roku 2006 – 39,34%). Średni czas pobytu wynosił 3,5 dnia. W tym samym okresie ożywiły swoją działalność ośrodki kempingowe. Znaczący wpływ na zintensyfikowanie ruchu turystycznego na badanym obszarze miało otwarcie „Parku Jurajskiego” w Bałtowie w województwie świętokrzyskim, położonego w sąsiedztwie powiatu lipskiego.

Polityka jednostek samorządu terytorialnego w sprawie rozwoju lokalnego

W sytuacji zwiększania się dysproporcji rozwojowych w stosunku do dużych aglomeracji miejskich jednostki samorządu powiatowego wraz z samorządami gminnymi, prywatnym sektorem gospodarczym i organizacjami pozarządowymi podjęły działania w celu poprawy sytuacji gospodarczej i warunków życia ludności. Szansą na osiągnięcie sukcesu w przyjętych założeniach jest rozwój turystyki. Aby uaktywnić tę sferę życia gospodarczego zrealizowano w ostatnich dwóch latach wiele zadań. Do najważniejszych należy zaliczyć:

- założenie Szkolnego Schroniska Młodzieżowego w Solcu nad Wisłą,
- wprowadzenie wymiany międzynarodowej młodzieży szkół średnich z partnerami z Niemiec i Belgii,
- wspieranie przez samorządy wytyczenia szlaku turystycznego pod nazwą „Szlak Żółwia i Dinozaura” oraz druku przewodników turystycznych i kwartalnika społeczno-kulturalnego „Życie Powiśla”, wykonanych przez organizacje pozarządowe,
- zorganizowanie, we współpracy z organizacjami pozarządowymi, trzech międzywojewódzkich konferencji turystycznych, w których udział wzięli m.in. przedstawiciele Urzędu Wojewódzkiego w Warszawie i Kielcach, Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego, Zarządu Głównego PTTK, znakarze szlaków turystycznych, koordynatorzy programu Szlak Bursztynowy w ramach sieci Greenways (z fundacji Partnerstwo dla Środowiska), EuroVelo (program Europejskiej Federacji Cyklistów) i Lider+ (z Partnerstwa Krzemieny Krąg),
- tworzenie formalnych i nieformalnych partnerstw lokalnych,
- wprowadzenie w szkołach ponadgimnazjalnych kształcenia w zawodach: technik obsługi ruchu turystycznego, technik hotelarz, technik żywienia i gospodarstwa domowego, technik agrobiznesu,

– zorganizowanie nieodpłatnych dla uczestników kursów językowych, finansowanych z EFS.

Na skutek podjętych działań uzyskano:

- napływ turystów, w tym obcokrajowców,
- zwiększenie aktywności środowisk lokalnych, co znalazło swoje odzwierciedlenie w zakładaniu nowych stowarzyszeń i podejmowaniu przez nie działań zmierzających do ożywienia życia kulturalnego i społecznego oraz zachowania dziedzictwa kulturowego,
- skoordynowanie prac zmierzających do włączenia Szlaku Żółwia i Dinozaura w międzynarodowy Szlak Bursztynowy,
- zwiększenie zatrudnienia w turystycznych obiektach zbiorowego zakwaterowania,
- powstanie miejsc praktyk i staży zawodowych dla osób zdobywających kwalifikacje w zakresie obsługi ruchu turystycznego,
- zmodernizowanie boisk sportowych.

Wnioski

1. Powiat lipski dysponuje walorami i atrakcjami turystycznymi, w oparciu o które można przygotować produkt turystyczny.

2. Badany obszar znajduje się w strefie zagrożonej stagnacją lub regresem gospodarki i ewentualnego pogorszenia warunków życia.

3. Planowany rozwój turystyki w powiecie lipskim jest zgodny z założeniami strategii rozwoju województwa mazowieckiego.

4. Niekorzystne tendencje demograficzne przyczyniają się do zmniejszania gęstości zaludnienia i zwiększania zasobów zbędnych budynków gospodarczych, które mogą zostać przystosowane dla działalności pozarolniczej.

5. Poziom wykształcenia znacznej części społeczeństwa powiatu lipskiego umożliwia podjęcie działalności pozarolniczej w formach związanych z obsługą ruchu turystycznego.

6. Zmiana zachowań i cech konsumentów wyznacza nowe trendy w turystyce.

7. Kompleksowe oddziaływanie trzech sektorów gospodarki: samorządu terytorialnego, sektora przedsiębiorstw oraz organizacji pozarządowych, przyczyniło się do zintensyfikowania ruchu turystycznego na terenie powiatu.

8. Wraz ze wzrostem natężenia ruchu turystycznego powstały nowe miejsca pracy.

9. Turystyka może stać się motorem rozwoju powiatu. Planując jej dalszy rozwój, jako jednej z ważniejszych dziedzin gospodarki regionu, należy uwzględnić nowe trendy i w konsekwencji dostosować do nich ofertę.

10. Pozytywna korelacja powiatowych planów rozwoju turystyki ze strategią rozwoju województwa mazowieckiego umożliwi korzystanie z funduszy zewnętrznych na realizację zadań.

11. Niezbędne staje się kontynuowanie działań zmierzających do: zwiększenia aktywności społeczności lokalnej, wspólnego budowania i realizowania planu rozwoju lokalnego.

12. Duże znaczenie dla rozwoju turystyki ma polityka jednostek samorządu terytorialnego odnośnie do kierunków rozwoju gmin i powiatów. Na obszarach mało aktywnych jednostki sektora uspołecznionego, w tym samorządy lokalne, winny podjąć działania inicjujące rozwój wybranej dziedziny gospodarki (spowodować wytworzenie swoistej „masy krytycznej”, która osobom prawnym i fizycznym umożliwi w późniejszym okresie uzyskiwanie pozytywnych wyników finansowych w działalności gospodarczej).

13. Wyniki badań mogą stanowić podstawę do konstruowania modelu strategii rozwoju gminy, planu przestrzennego zagospodarowania, a także przy planowaniu niektórych inwestycji.

Literatura

- Archeologiczne Zdjęcie Polski, Obszar 79-72, Archiwum WKZ w Radomiu.*
Bielenin K., 1960, *Starożytne hutnictwo świętokrzyskie*, Warszawa.
Centralny Rejestr Decyzji Konserwatora Zabytków, 1999, Archiwum WKZ w Radomiu.
Dylikowa A., 1973, *Geografia Polski. Krainy geograficzne*, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa.
Gminna ewidencja zabytków, 2005, Archiwum WKZ w Radomiu.
Hensel W., 1969, *Ziemie polskie w pradziejach*, Warszawa.
Józwiak W. (red.), 2003, *Ewolucja gospodarstw rolnych w latach 1996-2002*, GUS, Warszawa.
Kabaj M., 2000, *Program przeciwdziałania ubóstwu i bezrobociu*, Raport Instytutu Pracy i Spraw Socjalnych, Warszawa.
Lechowicz Z., 1989, *Wyniki badań na stanowisku 1 w Gniazdkowie, gm. Chotcza, woj. radomskie, przeprowadzonych w latach 1985-1988*, maszynopis, archiwum WKZ w Radomiu.
Ludność. Stan oraz struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna. Województwo mazowieckie, 2003, Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa.
Powiaty w Polsce, 2005, GUS, Warszawa.
Prognoza ludności powiatu lipskiego na lata 1998-2030, 2000, [w:] *Studia i analizy statystyczne*, Departament Badań Demograficznych, GUS, Warszawa.
Przyszłe trendy w turystyce, 2005, Raport Europejskiej Komisji Turystyki, Polska Organizacja Turystyczna, Warszawa.
Raport z wyników spisów powszechnych. Województwo mazowieckie, 2003, Urząd Statystyczny w Warszawie, Warszawa.
Rocznik statystyczny województwa mazowieckiego, 2005, Wojewódzki Urząd Statystyczny, Warszawa.
Rocznik statystyczny województwa radomskiego, 1989, Wojewódzki Urząd Statystyczny, Radom.

- Rozwój obszarów wiejskich [w:] *Raport o rozwoju społecznym Polska*, 2000, Program Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju, Warszawa.
- Strategia rozwoju województwa mazowieckiego*, 2000, Zarząd Województwa Mazowieckiego, Warszawa.
- Sytuacja gospodarstw domowych w 2004 r. w świetle wyników badań budżetów gospodarstw domowych*, Wydział Warunków Życia Ludności, GUS, Warszawa.
- Wawrzak J., 2003, *Stopień antropogenizacji środowiska przyrodniczego gminy Lipska*, maszynopis, Wydział Biologii i Nauk o Ziemi, Instytut Nauk o Ziemi UMCS, Lublin.
- Werner Z. T., 2004, *Baza noclegowa w Polsce i jej wykorzystanie w 2003 roku*, Instytut Turystyki, Warszawa.
- Wyrobisz A., 2001, *Zbiór dokumentów Solca n. Wisłą 1278-1785*, [w:] *Wieś radomska*, nr 6/2001, Radom.
- Założenia aktualizacji Strategii rozwoju Województwa Mazowieckiego*, 2005, Zarząd Województwa Mazowieckiego, Warszawa.
- Zestawienie powierzchni klasoużytków dla obrębów geodezyjnych jednostek ewidencyjnych w powiecie lipskim z dnia 31.12.2004 r.*, Wydział Geodezji Kartografii Katastru i Nieruchomości Starostwa Powiatowego w Lipsku.